

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ «ОБРАЗУ-Я» У ДІТЕЙ З
ПАТОЛОГІЄЮ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД
УМОВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ»**

Виконала: студентка 4 курсу
групи Ps1-B19z
спеціальності 053 Психологія
Манюк Карина Леонідівна

Керівник:
Гудима Олександр Васильович,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ «ОБРАЗУ - Я» У ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ З ВАДАМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ІНВАЛІДИЗУЮЧИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ.....	9
1.1. Особливості впливу психофізичних вад на «образ-Я» у дітей та підлітків.....	9
1.2. Механізми формування «образу–Я» та особистісні властивості дітей та підлітків з природженою та набутою патологією опорно-рухової системи.....	13
1.3. Підходи до соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків із природженими та набутими фізичними вадами.....	31
Висновки до розділу 1.....	42
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ВИБОРУ МЕТОДОЛОГІЇ ТА МЕТОДІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ....	43
2.1. Визначення цілей і завдань емпіричного дослідження та його організація.....	43
2.2. Результати емпіричного дослідження.....	49
Висновки до розділу 2.....	68
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКХ – внутрішня картина хвороби

ДОН – методика «Дитячий опитувальник неврозів» В.В. Седнева

ДЦП – дитячий церебральний параліч

ІТДО – індивідуально-типологічний дитячий опитувальник Л.М. Собчик

ЗСПР – засоби соціально-психологічної реабілітації

ЦНС – центральна нервова система

ШРОТ – шкала реактивної та особистісної тривожності Ч.-Д. Спілбергера,

Ю. Л. Ханіна

ВСТУП

Розвиток «Образу-Я» у дітей підліткового віку залежить від здатності до усвідомлення свого Я, своїх здібностей та недоліків. Набуті та природжені захворювання та вади рухової сфери деформують «образ-Я» особистості й негативно впливають на емоційно-ціннісне ставлення до себе та навколишнього світу, що призводить до дезадаптації, а в умовах ригідності та некоригованості «образу-Я» – і до емоційних розладів.

У дітей з патологією опорно-рухового апарату центральне місце в структурі особистості займають негативні емоційні переживання, що відбивають ставлення хворої дитини до себе і свого захворювання. Здатність до усвідомлення свого Я, своїх здібностей та недоліків є важливою умовою розвитку самовиховання та саморегуляції поведінки у дітей з руховою патологією, що зможуть сформувати механізми повноцінної інтеграції їх у суспільство. Тому пошук шляхів модифікації «образу-Я» у дітей з патологією опорно-рухового апарату під впливом заходів соціально – психологічної реабілітації є дуже важливою проблемою.

Науковці вважають «образ-Я» когнітивною складовою Я-концепції як усвідомленої системи уявлень людини про себе, на основі якої вона будує взаємодію з іншими людьми, ставлення до себе, і від якої залежить її психічне здоров'я. Комплекс хвилювань, пов'язаних із фізичними та соціальними наслідками рухової патології, глибоко уражає хворих, призводить до зміни уявлень про себе, а отже і до деформації «образу-Я». Фізичні вади гостро переживаються дітьми, у яких основний дефект – розлади моторної сфери – може бути ускладнений комплексом змін у пізнавальній та емоційно-вольовій сферах (М.Н. Назарова, О.О. Стребельова).

У зв'язку зі значним зростанням дитячої патології розвитку й зміною структури дефекту в бік ускладнення підвищилася актуальність вивчення особливостей розвитку дітей із множинною патологією (О.А. Катаєва, Д.М. Ісаєв.

Для таких дітей характерним є виникнення емоційних зривів і криз, що проявляються у вигляді поведінкових порушень та афективних розладів, особливо небезпечних у підлітковому віці у зв'язку з загостренням психічних, фізичних та соціальних протиріч у розвитку дитини (Л.С. Виготський, Є.І. Кириченко, Г.В. П'ятакова та ін.). Тому виявлення й активізація потенційних можливостей дітей з порушеннями психофізичного розвитку розглядається сучасними дослідниками – як можливий підхід до забезпечення їх адекватної взаємодії з навколишнім світом (В.М. Синьов).

Аналіз стану дослідження проблеми свідчить про те, що як вітчизняні так і зарубіжні дослідники приділяють велику увагу таким її аспектам: виокремленню виражених характерологічних особливостей хворих із порушенням руху, з'ясуванню психологічних механізмів їх виникнення, обґрунтуванню важливості здійснення необхідних заходів для соціальної та особистісної реабілітації цієї категорії хворих.

Проте, значно менше уваги приділяється вирішенню центральної проблеми реабілітації хворих з порушенням опорно-рухового апарату – визначенню шляхів надання інвалідизованій дитині можливості збереження позитивного «образу – Я» і забезпечення запобігання виникнення в неї відчуття віктимізації, що є загрозою появи додаткового травмуючого фактору – психогенних розладів.

Це зумовило вибір нами в якості предмета дослідження особливостей розвитку у хворої дитини з руховою патологією «образу-Я» як центрального новоутворення, що стабілізує особистість і створює перспективи її життєвого самовизначення.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити закономірності формування та динаміку «образу-Я» у дітей із порушеннями опорно-рухового апарату, які знаходяться в різних умовах виховання й соціально-психологічної реабілітації.

Об'єкт дослідження – «образ-Я» дітей з порушеннями опорно-рухового апарату різного генезу.

Предмет дослідження – особливості розвитку «образу-Я» у дітей з порушеннями опорно-рухового апарату різного генезу.

Згідно з поставленою метою визначено такі **завдання дослідження**:

1. Теоретичний аналіз стану дослідженої проблеми.
2. Виявлення психологічної специфіки формування «образу-Я» дітей, які мають порушення опорно-рухової системи різного генезу й виховуються в різних умовах.
3. Обґрунтування концептуальних засад емпіричного дослідження розвитку «образу-Я» у хворих із порушеннями опорно-рухового апарату та визначення підходів до забезпечення усвідомлення дитиною із зазначеною патологією доступних їй соціальних ролей і видів діяльності.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є концепція розвитку особистості та психіки дитини (Л.С. Виготський, С.Д. Максименко та ін.); особливості впливу на розвиток особистості умов психічної депривації (Й. Лангмейер, О.П. Хохліна); принцип єдності біологічного й соціального (С.Д. Максименко, К. Роджерс); концепції впливу мистецтва на особистість (І.Ф. Аршава, Е.Л. Носенко); компенсаторний підхід і теорії соціальних ситуацій розвитку в межах концепції культурно-історичного розвитку психіки Л.С. Виготського; закономірності формування «образу-Я» і саморегуляції особистості (М.Й. Боришевський, В.О. Татенко та ін.).

Методи дослідження. Для перевірки висунутої гіпотези та виконання поставлених завдань застосовано комплексний підхід, який включає такі методи:

- а) *теоретичні*: аналіз сучасного стану розробки досліджуваної проблеми, системний аналіз виокремлених для детального вивчення психічних феноменів; б)
- емпіричні*: спостереження, клінічне інтерв'ювання, аналіз продуктів діяльності, біографічний метод, психолого-педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний) з використанням методик: вивчення загальної самооцінки за Г.М. Казанцевою, методика «Дитячий опитувальник неврозів» (ДОН) В.В. Седнева, шкала реактивної та особистісної тривожності (ШРОТ) Ч.-Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна, індивідуально-типологічний дитячий опитувальник

(ІТДО) Л.М. Собчик, методика самоствавлення В.В. Століна, шкала Я-концепції для дітей Е. Пірса, комплексний діагностичний графічний тест Є.С. Романової, О.Ф. Потьомкіної, що складається з трьох субтестів: «Вільний малюнок», «Автопортрет», «Картина світу».

Дослідження проводилося в дитячій клінічній лікарні, неврологічному відділенні клінічної дитячої лікарні м. Хмельницький, школі-інтернаті для дітей з дитячим церебральним паралічем та наслідками поліомієліту і загальноосвітньої школи м. Хмельницький. Для цього була сформована експериментальна група – 43 особи (діти з захворюваннями на артрогрипоз, міопатію, дитячий церебральний параліч (ДЦП)) та контрольна група – 45 осіб (практично здорові діти).

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження поглиблено психологічні уявлення про закономірності формування «образу-Я» у дітей із психофізичними вадами; проведено комплексне вивчення особливостей формування та динаміки розвитку «образу-Я» дітей із порушеннями роботи опорно-рухового апарату різного генезу залежно від умов виховання та соціально-психологічної реабілітації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в уточненні змісту характерних рис особистості та емоційного розвитку дітей із порушеннями роботи опорно-рухового апарату, які можуть бути призначені для діагностики та запобігання розвитку психоемоційних розладів і стійких особистісних аномалій цих дітей.

Апробація. Результати дослідження представлені та обговорені на такій науково-практичній конференції: XV Міжнародній науково-практичній конференції, (21 квітня 2023 р. м. Кам'янець-Подільський).

Публікація. Результати дослідження відображені у таких публікаціях автора:

Гудима О.В., Манюк К.Л. Формування «Я-образу» у дітей із порушеннями опорно-рухового апарату. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин*: Матеріали XV Міжнародної науково-практичної

конференції, 21 квітня 2023 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2023. С. 41–44.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел (72 джерела). Основний зміст роботи складає 71 сторінку.

ВИСНОВКИ

Перспективність проблеми стимулювання позитивної динаміки «образу-Я» у дітей із психофізичними вадами обумовлена тим, що він виступає інтегральним продуктом самосвідомості. Я-реальне як складова «образу-Я» у хворих дітей, зазнаючи значних змін через неадекватність власних можливостей та реального сприйняття світу, гальмує процес самозміни та самовдосконалення.

Проблема «образу-Я» відноситься до категорії психологічних та соціальних проблем особистості. Не зважаючи на розходження, що існують у поглядах на структуру самосвідомості, уявлення про місце і значення «Я-образу» в ній, більшість дослідників визначають «образ-Я» як підсумковий результат самосвідомості. Уявлення про себе, як продукт самосвідомості, водночас є і її істиною умовою, оскільки пізнаючи себе, особистість використовує цілу систему внутрішніх засобів: уявлень, образів, понять, серед яких важливе місце займає уявлення про себе та свої особистісні риси.

Специфіка формування у дітей з руховою патологією полягає в тому, що, пізнаючи себе, особистість використовує цілу систему внутрішніх засобів, серед яких важливі уявлення про себе та свої особистісні риси, що нерідко формує конфлікт між образом здорової та хворої дитини. Я-реальне як складова «образу-Я» у хворих зазнає значного викривлення, що характеризується неадекватною оцінкою власних можливостей та реального сприйняття світу.

Патологія опорно-рухового апарату веде до обмеження кола спілкування, що запускає механізм «замкнутого кола» і повертається до самосвідомості у вигляді негативних почуттів власного «Я». Це дає підставу щодо необхідності подальшого дослідження розвитку особистості та формування «образу-Я» у дітей та підлітків з природженими та набутими фізичними вадами, в тому числі опорно-рухового апарату.

У дослідженні виявлені загальні й специфічні особливості особистості дітей із руховими порушеннями різного генезу. В результаті цього виділено групу психологічних факторів ризику, що знижують адаптивні можливості дитини,

ініціюють формування аномалій в особистісному розвитку і гальмують ефективність спрямованих і диференційованих психокорекційних впливів.

У формуванні «образу-Я» у дітей з руховими порушеннями різного генезу існують певні відмінності. Так, дітям, хворим на міопатію, властивий більш високий рівень тривожності й невпевненості. У дітей, хворих на ДЦП та артрогрипоз, спостерігається підвищений рівень агресивності, який більше притаманний дітям із неповних родин, низький рівень сформованості когнітивного компонента «образу-Я» (уповільнена динаміка формування понять та неадекватність їх розуміння), несформованість регулятивного компонента (низька мотивація щодо розвитку особистості та взаємодії з дорослими).

У дітей із патологією опорно-рухової системи, які мають негативну причинно-наслідкову залежність, дефіцитарні особливості «образу-Я» спонтанно не змінюються, тому потребують впливу цілеспрямованих соціально-психологічних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аршава И.Ф. Ранняя диагностика непсихотических психических расстройств и их профилактика у детей и подростков при гипоспадии : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. мед. наук: 14. 00. 18 . Харьков, 1992. 22 с.
2. Аршава І.Ф., Носенко Е.Л. Аспекти імпліцитної діагностики емоційної стійкості людини : монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. 468 с.
8. Аршава І.Ф., Черненко М.І., Корнієнко В.В. Патопсихологічна діагностика в клініці : навчальний посібник. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005. 56 с.
3. Аршава І.Ф., Корнієнко В.В. Основні початкові прояви психоемоційних розладів у дітей та підлітків: навчальний посібник. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2002. 62с.
4. Балл Г.А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. Донецк: Ровесник, 1993. 184 с.
5. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва: Прогресс, 1986. 422 с.
6. Бех І.Д. Образ «Я» як мета формування і розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 2. С. 30–41.
7. Боришевский М.И., Максименко С.Д. О саморегуляции поведения подростков в процессе учебной деятельности. *Вопросы психологии*. 1977. № 3. С. 57–64.
8. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев: Наукова думка, 1989. 200 с.
9. Вінс В.А. Науковий аналіз переживань підлітків в умовах психічної деривації. *Збірник наукових праць Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. Серія: психологія. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. Вип. 18. С. 133–137.
10. Выготский Л.С. Развитие личности и мировоззрения ребенка. *Психология личности: тексты*. Москва: МГУ, 1982. С. 161–166.

11. Выготский Л.С. Педология подростка: Проблема возраста. Собр. соч.: в 6 т. Москва: Педагогика, 1983. Т. 5. С. 189–197.
12. Гошовський Я.О. Становлення образу-Я у підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу : *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19. 00. 04*. Київ, 1995. 24 с.
13. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей: руководство для врачей. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 512 с.
14. Калижнюк Е.С. Психические нарушения при детских церебральных параличах. Киев: Вища школа, 1987. 254 с.
15. Кісарчук З.Г., Юрченко Т.П. Сімейна психотерапія: інтегративний підхід (тренінг-семінар для практикуючих психологів). Київ: Главник, 2006. С.142–153.
16. Кісарчук З.Г., Єрмусевич О.Г. Психологічна допомога сім'ї: навчальний посібник. Київ: Главник, 2006. 126 с.
17. Клопота Є.А. Я–образ у структурі самосвідомості незрячої людини. *Вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди*. Серія: психологія. Харків: ХДПУ ім. Г.С. Сковороди, 2001. Вип. 8. С. 104–110.
18. Ковалев С.В. Психиатрия детского возраста. Москва : Медицина, 1979. 607 с.
19. Кон И.С. Категория Я в психологии. *Психологический журнал*. 1981. Т. 2, № 3. С. 25–39.
20. Кон И.С. Открытие Я. Москва : Политиздат, 1978. 367 с.
21. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: [б. и.], 1995. 304 с.
22. Костюк Г.С. Навчання і психічний розвиток учнів. *Психологічна наука, вчитель, учень*. Київ: Радянська школа, 1979. С. 19–32.
23. Лебединський В.В. Нарушения психического развития у детей. Москва: МГУ, 1985. 432 с.
24. Левченко И.Ю. Акцентуации характера у подростков с детским церебральным параличом. *Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова*. 1988. № 8. С. 16–19.

25. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. Москва: Педагогика, 1986. 144 с.
26. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Ленинград: Медицина, 1983. 208 с.
27. Максименко С.Д., Шевченко Н.Ф. Психологічна допомога тяжким соматично хворим : навчальний посібник. Київ: Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України; Ніжин : Міланік, 2007. 115 с.
28. Максименко С.Д. Основи генетичної психології. Київ: НПЦ Перспектива, 1998. 220 с.
29. Матвеев В.Ф. Психические нарушения при дефектах зрения и слуха. Москва: Медицина, 1987. 247 с.
30. Мамайчук И.И. Психокоррекционные технологии для детей с проблемами в развитии. Санкт-Петербург: Речь, 2003. 400 с.
31. Максимова Н.Ю., Мільотіна К. Л., Піскун В.М. Основи дитячої патопсихології. Київ: Перун, 1996. 463 с.
32. Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої праці. Київ: Знання, 1989. 48 с.
33. Пантелеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система: спецкурс. Москва: МГУ, 1991. 108 с.
34. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Подросток в учебнике и в жизни. Москва: Знание, 1990. 122 с.
35. Психологические особенности самосознания подростков / под ред. М.И. Боришевского. Киев: Вища школа, 1980. 168 с.
36. Психологічні особливості гуманізації освіти: книга для вчителя / за ред. Г.О. Балла. Київ, 1996. 128 с.
37. Психолого-педагогические аспекты учебного процесса в школе / под ред. С.Д. Максименко. Киев: Рад. школа, 1983. 176 с.
38. Пушкар В.А. Особливості розвитку образу «Я» дітей-сиріт у навчальному закладі інтернатного типу : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. психол. наук: 19.00.07. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2007. 20 с.

39. Райгородський Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2001. 672 с.

40. Роджерс Карл. Клиентоцентрированная терапия. Киев: Ваклер, 1997. 316 с. (Актуальная психология).

41. Романенко О.В. Я-ідеальне та Я-реальне в розвитку самосвідомості школярів з церебральним паралічем. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: науково-методичний збірник*. Київ: Наук. світ, 2002. Вип. 4. С. 226–230.

42. Самопонимание, самовоспитание, самопомощь, самообладание, саморазвитие, самореализация подростка / под ред. И.В. Дубровиной. Нижний Новгород: Нижегород. гуманитар. центр, 1995. 139 с.

43. Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини : підручник. Київ: Знання, 2008. 359 с.

44. Станіславський С.В. Факторна структура особистості індивідів юнацького віку з природженими вадами обличчя. *Збірник наукових праць. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Київ: Гнозис, 2002. Т. IV, ч. 3. С. 253–260.

45. Улунова Г. Є. Психологічна корекція ускладненого спілкування в учнів шкіл-інтернатів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07. *Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова*. Київ, 2006. 20 с.

46. Хохліна О.П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку. Київ: Педагогічна думка, 2000. 288 с.

47. Хохліна О.П. Розумово відстала дитина. *Діти з особливими потребами: поради батькам*. Київ: Науковий світ, 2004. 356 с.

48. Чепелева Н.В. Життєва ситуація особистості. Основи практичної психології. Київ: Либідь, 1999. 143 с.

49. Черненко М.І., Аршава І.Ф. Медико-соціальна і психологічна реабілітація хворих та інвалідів: підручник для студентів-психологів, дефектологів, соціологів та лікарів. Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. 608 с.
50. Шевчук В.І. Комплексна реабілітація інвалідів з наслідками травм та захворюваннями опорно-рухової системи : посібник. Вінниця: Книга-Вега, 2004. 315 с.
51. Шевченко Н.Ф. Формування особистісних реакцій на хворобу у соматичних хворих. *Проблеми загальної та педагогічної психології.: Зб. Наук. праць інституту ім. Г.С. Костюка АПН України.* Київ, 1999. С.37–39.
52. Шевченко Н.Ф. Работа психолога в онкологической клинике – опыт использования метода символдрамы. *Символдрама: Сб. науч. трудов.* Минск : Европейский Гуманитарный университет, 2001. С. 354–364.
53. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте. *Избр. психол. труды: Проблемы возрастной и педагогической психологии.* Москва: Международная пед. академия, 1995. С. 23–44.
54. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2006. 382 с.
55. Burns R.B. The self-Concept: theory, measurement, development and behaviour. London: Longman, 1979. 406 p.
56. Bernstein R.M. The development of the self-system during adolescence. *Journal of Genetic Psychology.* 1980. Vol. 136. P. 231–245.
57. Carver C.S. & Scheier M.F. Stress, coping and self regulatory processes. *Handbook of Personality Theory and Research.* New York; Yuilford, 1999. – P. 553–575.
58. Conger J. Adolescence and Youth: psychological Development in Changing World. New York: Harper and Row, 1973. 573 p.
59. Damon W., Hart D. The development of self-understanding from infancy through adolescence. *Child Development.* 1982. Vol. 53. P. 841–864.
60. Handel A. Perceived change of self among adolescents. *Journal of Youth and Adolescence.* 1980. Vol. 9, N 6. P. 507–519.

61. Josselson R. Ego development in adolescence. *Handbook of adolescent psychology*. New York: John Wiley, 1980. P. 188–210.
62. Kimmel D.C., Weiner I. Adolescence: a developmental transition. New York, London: Erlbaum Associates, 1985. 614 p.
63. Protinsky H., Farrier S. Self-image changes in pre-adolescents and adolescents. *Adolescence*. 1980. Vol. 15, N 60. P. 887–893.
64. Pless I.B. Cripps H.A., Davies J.M., Wadsworth M.E. Chronic physical illness in childhood: psychological and social effects in adolescence and adult life. *Developmental Medical Child Neurology*. 1989. N 31. P. 746–755.
65. Rogers C.R., Rosaling F. Psychotherapy and personality change. Chicago: University of Chicago Press, 1954. 447 p.
66. Stephenson E., McKay C. A support group for Parents of children with motor-learning difficulties. *British journal of occupational therapy*. 1989. Vol. 52, № 5. P. 181–183.
67. Rosenberg M. Conceiving the self. New York: Basic Books, 1979. 319 p.
68. Shavelson R., Hubner J.J., Stanton G.C. Self-Concept: Validation of construct interpretations. *Review of educational research*. 1976. Vol. 46, № 1. P. 407–441.
69. Varny J.W., Setoguchi Y., Rappaport L., Talbot D. Effects of stress, social support, and self-esteem on depression in children with limb deficiencies. *Archives of physical medicine and rehabilitatin*. 1991. Vol. 72, № 13. P. 1053–1058.
70. Varni J., Setoguchi J. Psychosocial factors in the management of children with limb deficiencies. *Physical Medicine Clinics of North America*. 1991. № 2. P. 395–404.
71. Wallander J., Varni J., Babany L. Children with chronic psysical disorders: maternal reports of their psychological adjustment. *Journal of Pediatric Psychology*. 1988. Vol. 13, № 2. P. 197–212.
72. Wylie R.C. The self-concept. Lincoln: University of Nebraska Press, 1974. 370 p.